

О. Мицюк

Переселення

3
О. Мицюк.

Переселення в Західний Сібір

Губернії:

Тобольська,
Томська з Алтайським округом,
Єнисейська.

Області:

Іркутська,
Забайкальська,
Якутська.

Ціна 18 л.

3 7-ма малюнками.

Видано коштом П. Косенка.

ПРИЙМАЄТЬСЯ ПЕРЕДПЛАТА

на новий популярно-иллюстрован., місячний, літературно-науково-громадський і економічний журнал:

„УКРАЇНСЬКА ХАТА“

Журнал призначається для широких верств українського громадянства. Містить твори з *красного письменства, науки і мистецтва*; статті: *історичні, публіцистичні, критичні, сільсько-господарські та економічні*; звідомлення про діяльність українських наукових і культурно-просвітних товариств; огляди бжучаго життя.

Ціна на рік з пересилкою: 3 руб., окремої книжки 25 коп.

Можна виплачувати частками по 1 руб.

Адреса редакції: *Київ, Гоголівська, № 8.*

Передпл. приймається також і в „Україн. Книгарні“ (Київ, Безаків, 8)

Редактор-Видавець *Павло Богацький.*

Приймається передплата на рік 1909.

„Українське бжильництво“.

(третій рік видання).

Виходить що-місяця (12 разів на рік) книжками до 1 $\frac{1}{2}$ аркуша,

☆☆☆☆ з малюнками. ☆☆☆☆

„Українське бжильництво“ *орган українських пасічників і служить потреbam бжильництва на Україні.*

Хто заплаче гроші за цілий рік, одерже даремно додаток:

„ЩОДЕННИК ПАСІШНИКА“ на 20 пнів.

Це записна книжка, що неодмінно потрібна кожному пасішникові.

Ціна з пересилкою: на рік 1 руб. 50 коп., на $\frac{1}{2}$ року 75 коп.

Окреме число коштує 15 коп.

Гроші надсилати: Київ, журнал „Українське бжильництво“

ОТКРЫТА ПОДПИСКА на 1909 годъ

НА КРЕСТЬЯНСКІЙ СЕЛЬСЬКО-ХОЗЯЙСТВ. ЖУРНАЛЪ

„Хлиборобъ“

Издание Харьковск. Общества Сельскаго Хозяйства, на русскомъ и украинскомъ языкахъ.

„Хлиборобъ“ имѣетъ своей задачей распространять сель.-хозяст. знанія среди крестьянъ черноземно-малорусск. края, приноровленъ къ ихъ пониманію и издается въ направленіи защиты интересовъ мелкаго земледѣльч. хозяйства и трудящаг. деревенск. населенія.

„Хлиборобъ“ вых. книжками въ 48 стр. кажд., съ рисунк. 2 раза въ мѣсяцъ. Годовые подписчики на 1909 г. получаютъ слѣдующія

БЕЗПЛАТНЫЯ ПРИЛОЖЕНІЯ: 1) 8 пакетовъ сѣмянъ травъ и огород. растеній, 2) календарь, 3) 3 книги по сельскому хозяйству по выбору подписчиковъ изъ списка, который будетъ опубликованъ. Подписн. плата: на 1 годъ—1 р. 50 к., на $\frac{1}{2}$ г.—75 к. на 4м.—50 к., на 1 мѣсяцъ—15 коп. Деньги можно высылать почтовыми марками.

Адресъ редакції: Харьковъ, Плетневскій пер., № 2.

Отвѣт. редакторъ *С. М. Кузнецовъ.*

06
10
О. Мицюк.

Переселення в Західний Сібір

Губернії:

Тобольська,
Томська з Алтайським округом,
Єнисейська.

Області:

Іркутська,
Забайкальська,
Якутська.

3 7-ма малюнками.

Видано коштом П. Косенка.

**Найважнішими матеріалами для цієї роботи
були ось які твори:**

1) Доклад переселенській Комісії (в третій Державній Думі) члена Думи од Сібірі д Зубоскалова про „сміѣту расходовъ Переселенческаго Управленія“ за 1908 г.

2) „Переселеніе и колонизація“. А. Кауфмана Изд. 1905 г.

3) „Алтайскій округъ въ колонизаціонномъ отношеніи“ І. М. Морозова. Изд. перес. бюро Полт. губ. земск. Управы 1908 г.

4) „Справочная книжка о переселеніи за Уралъ“. Выпускъ 36. Изд. Перес. Управл. 1907 г.

5) „Вопросы колонизаціи“. Томъ І, ІІ и ІІІ. Изд. 1907 и 1908 г.г.

6) „Годовой“ отчетъ по Тобольскому перес. району за 1907 г.“; то-же и по Томскому. Изданіе Перес. Управленія 1908 г.

7) „Отчетъ о работахъ по изслѣдованію Баргузинской тайги въ колонизаціонномъ отношеніи, въ 1907 г.“ А. Соколовскаго. Изд. пер. орг. 1908 г.

8) „Извѣстія областной земской переселенческой организаціи“ №№ 1—7 за 1908 г.

9) Статті та замітки українських часописів: „Ради“ та „Слова“.

Київ—1909.

Друкарня І-ї Київської Артїлі Друкарської Справи,
Троїхсвятительська 5.

В переселенських книжках, коли йде розмова про „великий та просторий“ Сібір, насамперед пишуться, що от така то губернія, скажемо, Тобольська займає 130 мільйонів десятин землі; а людей живе там настільки мало, що на одну квадратову верству й двох чоловіка не приходитьсь. Другими словами — на людську душу припадає аж *по 82 десятини*. От прочитає таку книжку якийсь селянин-хлібороб хоч-би і з Полтавщини (де на душу приходитьсь всього $1\frac{1}{3}$ *десятини*), подумає та й скаже: „та це ж в одній Тобольській губ. хвате землі, коли б перегнати туди і всіх полтавців; та де там! Ще й зостануться лишки для переселенців з других губерній! А всього Сібіру на скільки ж то хвате!?“

І добре, коли тільки побалакає отак селянин та на тому й скінчиться. Отже як коли захопить його така божевільна гарячка до тієї земельки, що не розпитавшись як слід, він спродується, бере сім'ю, підбиває шей товаришів, та поспішає мерщій до Сібіру, на земельні простори. Не хоче навіть посилати попередку ходака, або клопотатись про дешевий проїзд, — їде третім класом, по дорогому тарифу. Такий гарячий переселенець в далекому та чужому краї знайде собі розор та ще більші злидні.

Проте не завсігди можна знайти підходящі участки і більш-обережним селянам, які посилають попередку ходаків, що їдуть на оглядини земель з вченим агрономом, чи агентом, якого посилає з ними земство. Річ в тім, що прості оглядини ділу не допоможуть. Раз ні ходаки ні агроном на новім місці не жили, ґрунтів, клімату і багато інших умов не знають, то не зможуть і сказати, чи можна на нарізаних участках добре вжитись, чи доведеться злидні годувати. Особливо одні оглядини мало допомагають *зараз*, коли з одводом нових переселенських участків одійшли з одного боку в глухі та суворі нетрі сібірських лісів, а з другого посуваються в дикі безлісні та безводні степи. Нові участки — і по лісах і по степах — лежать

на десятки, а то й сотні верстов від сел старожилів, а до залізниці місцями набереться і вся тисяча. Нехай ходаки не діймають віри ніяким словам, хто-б їх не казав: чи переселенський агроном, чи чиновник, або земський агент. Нехай ходак запише (зачислить) за собою наділ та перше ніж переселяться поспробує на йому *сам показувати*. (Поспішатись до дому за сімейством тут нічого: наділ начальство нікому іншому не віддасть, раз „зачисленіє“ зроблено як слід, по закону). І показувати не якийсь там тиждень, чи місяць, — цього мало. Нехай він *круглий рік поживе сам на новому місці* і на собі спробує, чи можна там жити. А без такої спроби (хоч і вона ще не всьому науче) ні в якому разі не можна переселятись. *Суворий климат, безводдя, бездоріжжя, посухи* та багато інших причин приневолюють часто тікати геть і з таких місць, які по ґрунту здається дуже-б підхожі.

Отже кожний, хто надумав переселятись, повинен знати, що попереду треба вирядить в Сибір ходаків. І не на прості оглядини їх посилати, як то робиться в наш час, а для того щоб вони *зробили на новому місці сурйозну спробу завести хазяйство*.

І коли ходаки викріплять цілий рік і скажуть, що можна буде вжитись, — тоді ще можна поспробувать щастя.

В противному разі більшу частину переселенців чекає така ж тяжка недоля, якої вже зазнали сотні тисяч наших земляків.

Мені самому доводилось одвідувати землі, на яких ще ніхто не осівся; і от, блукаючи по тих мертвих пустинях, я прийшов до такої думки: який би не був вчений та мудрий чоловік виражений за ходака, він *не має права сказати*, що от на тім, чи іншим наділі можна вжитись, поки сам не поспробував там показувати.

Незаятих земель справді дуже багато, та все горе в тім, що більша частина їх така нікчемна, що там не то людина, а й „сказаний собака не буде жити“, як сказали один раз полтавські ходаки, обдивившись нарізані нові участки.

Західний Сібір.

I.

В наших розмовах про переселення весь Сібір поділяється на три частини. Перша з їх—сама найдалша од нашої України, лежить на схід сонця, трохи не коло Японського царства і вміщає в собі Амурську та Приморську області. Про переселення на цю східну частину Сібіру ми вже говорили *). Друга південна, що зветься Степовим, або Киргизьким краєм,—про неї поговоримо опісля. І наприкінці третя, західна частина, яка вміщає в собі губернії: **Тобольську, Томську (з Алтайським округом), Єнисейську, та області: Іркутську, Забайкальську і Якутську.** Про останню частину, про цей *Західний Сібір*, ми зараз і ведемо нашу мову.

Західний Сібір — країна, надзвичайно велика вздовж і вшир; високих гір тут немає, скрізь розляглися рівні простори, і тільки на північ (сѣверъ) вся місцевість ледві помітно нижчає і переходє в багнища. Починаючи од крижаного, вічно льодового окіяну і далі на південь йдуть великі грузькі багнища (болота), що звуться по сібірському „*тундра*“. Кінця й краю немає тій тундрі, бо займає вона третю частину всього Західного Сібіру. Пропадає марно земля: хліб на тундрі не родить, трава не ростє, ліс стройовий не вкоріняється; тим-то людей в тих місцях зовсім немає. Хіба коли-не-коли за-

*) О. Мицюк „Про переселення на Амур та в Усурійський край“. Вид. 1908 р.

брєде з крижаного окіяну в ці снігові пустині білий ведмідь—ото тільки й живого. Не стріваючи перепон, вільно гуляють собі буйні вітри та чешуть такі морози, що аж скарлючена низенька береза не видержує і тріскається...

А далі на південь (на юг), як скінчиться тундра, починається густий та завалений буреломом віковичний ліс,—якого ще ніколи ніхто не рубав. Ліс гольчатий (хвойний) здебільшого—з пихти, ялини, кедра, лиственниці та инш., і зветься він *тайою*. Та смуга тайги, яку пліндрують, кічкують та розчищають під переселенські наділи, проходить через північну частину губерній: Тобольської, Томської, Єнисейської і через всю Якутську та Забайкальську області; зоветься ця величезна смуга *таежною*. В глухий тайзі, по сусідству з хижим звірем *) і лежать ті землі, де осідають зараз хутори більшої частини переселенців.

А ще далі на південь губерній: Тобольської, Томської та частини Єнисейської серед лісів стріваються величезні прогалявини. Тут теж був колись ліс, потім вигорів, а зараз де-не-де поп'ялись кущі берези, або поріс густий осичняк—не ліс і не степ. Ці місця прозвані *лісо-степом*. По їх теж осаджують нових переселенців, хоч все краще вже й занято.

Про одкриті чисті степи (окрім Алтайського округу) нам тут нема чого казати, бо вони, як самі кращі місця, раніш позаймані. До 1890 року були ще лишки у старожилів; потім з 1891 по 1899 рік їх оддано переселенцям, а що до цього часу зосталось, те потрібне для землеустройства старожилів. По тих місцях, які вони займають, переселенцям можуть бути оддані тільки такі лишки, що зостануться після того, як земельний

*) В Туринському повіті один раз облюбував собі переселенець місце в півтори верстви од своєї хати, та коли не прийде орати, все стрівається з ведмідьом. Наприкінці він покинув свій наділ і попросив переселенське начальство перевести його на другий.

наділ кожного старожила буде доведений до 15 дес. на душу, бо зараз трапляється на душу і по 5 чи 6 десятин землі.

Річками Західний Сібір багатий. Іртиш, Обь, Єнисей та Лена з своїми багатьма притоками щедро поють землі, і край терпить скоріш од лишку, ніж од нестачі води, хоч і не без того—трапляються місця скупі на воду.

Клімат, як рівняти з нашим (на Україні), далеко хуже. Довга 5-місячна зима держить морози 35—40 градусів по Реомюру, а коротенька весна швидко переходе на літо, і тоді спека сягає до 30°. Повітря також раптово міниться: од жаркого літнього дня переходе зразу до холодної ночі. Це погано впливає на людське здоров'я і робе людину млявою та безсилою.

Скільки-небудь вгодні землі доводиться переселенцю в наші часи одвойовувати з під густої тайги вперто, ступінь за ступнем. А як багацько треба тратити сили, часу та й грошей на те, аби звести ліс з одведеного наділу! Місцями на ньому стоять в сажень завтовшки сосни, кедри чи лиственниці; гарно горять вони, як запалить, та випалювати ліс небезпечно і законом заборонено; треба кічкувати його, валити дерево за деревом. Полічили і побачили, що на розчистку однієї тілочки десятини йде більше ніж 100 робочих днів. А в Сібіру не те, що у себе на Україні, кожний день не робитимеш, не дають холода та негода всяка. От як викинуть ці дні та празники, то одна людина за год зможе розчистити трохи більш однієї десятини. А як кожному переселенцеві в лісах дається наділ по 15 дес. на чоловічу душу, з яких тільки 1—2 десятини полявини, а частіш і того не буває, то щож виходить? А виходє таке, що людина не знаючи ще наперед, які врожаї братиме, або чи й будуть вони, мусить клопотатися, морочиться над розчисткою наділу *коло десяти літ*. Правда, є й другий засіб зводить ліс, тільки тоді, як він не гольчатий, а осиковий або берестовий,—це те, що звуть сибіряки „б'їльниками, еланями та

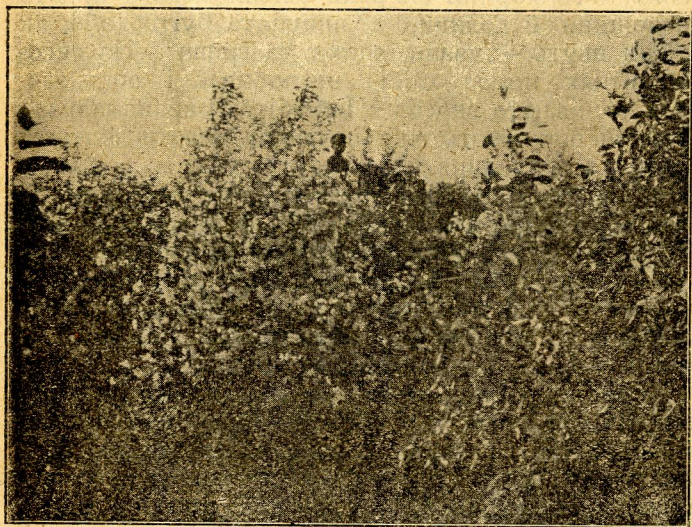
дубравами“. Засоб цей зовється „підсочкою“. Проте 15 десятиний лісовий наділ переселенця і цим засобом робиться чистим від лісу тільки *через вісім літ*. Ще два роки на ньому може бути сінокіс, а ще через 2—4 роки починається сійба хліба. З цього видно, що аж *на 12—14-й рік* тяжкої, просто каторжної праці, переселенець насилу побаче свій наділ вільним і легко доступним для хліборобського хазяйнування.

Хазяйство і в переселенців так само, як і в корінних сибіряків, ведеться по стародавній тамішній системі^{*)}. Зовється вона *переложною, чи залежною* і ведеться ось як: Один рік на нивці сіють хліб, а на другий вона лежить так, „перележує“, одпочиває; знов сіють рік і далі знов дають їй рік одпочивать і так роблять по чорноземлі доки не зберуть хліб 6—7 раз, а по суглинку та супіску всього тільки 2—3 рази. Та чорноземля сибірська—(чорноземлі там не багато), і всі інші ґрунта такі малосильні, бідні, що в першому разі після 6—7, а в другім після 2—3 врожаю вже перестають родити і їм поневолі треба давати спочивать *од десяти і до тринадцяти літ*; тоді вони знов набирають сили. Але в переселенця на душу тільки по 15 дес. і йому не можна ждати десять літ, доки виснажена земля набереться знов сили. А орати через п'ять, шість літ—врожаю не побачиш, тільки земля без толку буде дужче знесилюватись.

Весною, в кінці квітня (апріля) сіють ярину, а озиме коло половини серпня (августа). На молоді, зелені сходи перший ворог—це дуже дошкульні морози, які бувають вдосвіта пізньої весни, ранньої або осіні. Од тих досвітніх морозів усі хліба можуть попсуватись або й гладко вимерзнуть. Другим ворогом молодих сходів на всіх сибірських ґрунтах є буйні бур'яни. (Див. малюнок 1-й). Вони швидко ростуть, випережають і глушать стебельця

^{*)} Системи бувають: пастівницька, переложна, трьохпільна, плодозмінна та інші.

сходів; тому то треба дуже пильно і старанно *полоть ниви*, на що йде багатько сил переселенця.

Малюнок 1-й. Такі бур'яни ростуть на лугових прогалинах серед тайги.

Літо в Західнім Сібіру дуже коротке і через те всі польові роботи, як от оранка, сійба, сінокіс, косовиця, припадають майже на одну пору. Малосильній сім'ї, (особливо коли недохватає або й зовсім нема худоби), приходить ся дуже скрутно. Найкраще родить по таєжній землі жито, його найбільш і сіється, а крім жита родить ще овес, ячмінь і де-не де пшениця. Та дуже часто бувають неврожайні годи, так що не вертається й насіння. Особливо ж погано стоїть діло з врожаєм в переселенців-новоприбутців. Вони не знають ще того, що добре відомо старожилам сибірським, і стараються взяти під нивку низ, або сире місце десь край річки. А як раз сибірський климат і робить ці землі, на перший погляд такі хороші, негодящими для хліборобства. Раз через те, що на низинах зав-

сігди побиває хліб досвітній мороз (*помороз*), а вдруге—через тумани та де-які інші причини в долинах хліб не встигає виспіти. Після цього стає ясним, чого корінні сибіряки більше всього цінують не лощини й долини, а шпилі та бугри, або, як їх там звуть,—„ували, сопки та гриви“. На високих місцях мороз хлібів не побиває і вони завжди доспівають, як слід. Щоб збирати кращі врожаї, сибіряки починають вже подекуди кидати залежну форму хазяйнування і переходить до *залежної-парової* або й до *трьохнілля*. На жаль таких спроб доки що мало, а тим часом вони одні тільки й можуть показати дорогу ширшому розиткові хліборобства.

Велике лихо Західного Сібіру в тім, що до більшости участків, (а в кожному участкові буває як коли до сотні або й до п'ятисот душових наділів), нема зовсім шляхів для проїзду.

„Аби зробить кращими лісові участки—пише один чоловік з Сібіру *)—переселенське управління вже два роки, як заходилося завзято проводити до їх шляхи. Та все те виходить гарно тільки на бомазі. А справді так по лісу тільки роблять просіки, та де-не-де ставлять гатки та містки. В 1906 році, у Ашинському повіті провели 30-верстну дорогу, яка обійшлася казні по 800 карбованців з верстви. А коли після того Іркутський генерал-губернатор, під час свого об'їзду Енисейської губ. надумав проїхати по тій новій дорозі в переселенський участок, то його насилу шагом протягли. Роздивилися, аж та дорога—проста просіка, на якій навіть пеньки не покічковано, а зроблені два містки вже покривились **)“. Тим часом

*) „Товарищъ“. № 379, 1907 року.

**) А в Томській губ. проведено на 190 верстов до-рогу на самітній участок для 80 душ переселенців; в Туринськiм повіті Гаринська дорога на 200 верст, проведена в пустиню; в Тарськiм пов. провели було дорогу в по-сілок Огньовку, відкіля, як тільки скінчили дорогу, пересе-ленці по їй-же зараз і повтікали геть. Куди ж необхідно треба попроводить нові шляхи—нема грошей. Вони-бо по-трачені, як тільки що показано, для прокладки тих дорог, що зовсім нікому не потрібні.

таке бездоріжжя особливо тяжке тепер, коли для одводу нових участків доводиться посуватись на північ і все далі врубуватись в глуху, густу та сувору тайгу.

Нові участки закладаються на десятки, а то й сотні верст од других посілків, або сел старожилів. А через далечинь і головне — бездоріжжя губляться звязки нових посілків з старими, а це в великій мірі обезцінює нові участки, бо на їх життя „новосьолів“ дуже часто робиться просто неможливим.

Достати-б в старожила струменту чи припасу, якого в себе не достає, або позичить зерна на сівбу, спитати поради як у людини, що примінилася вже і знає свій край, або наприкінці хоч попросисься обігрітись в теплу хату старожила — все це недоступне. Старожил-бо десь далеко ззаду. От і застається на самоті темний, бідний переселенець без помічі, без поради віч-на-віч з суворою природою та своїм лихом.

Через теж бездоріжжя бувають в тайзі, наприклад, такі речі, в одному місці ціна на жито стоїть дуже велика — до 2 карбованців за пуд, а в другім, до якого немає шляху, занадто мала — як от 20 коп. за пуд. Буває ще гірше. Так в однім місці хліба вродило багацько, а дивись по сусідству верстов за 100 повний неврожай. Шляхів же немає. Тоді одним лихом, що нема кому продати свого хліба, хоч як раді б його позбутись та мати свіжу копійку, другим-же стократ хуже — вони пухнуть і мруть з голоду, бо нігде того хліба купити навіть і за велику ціну.

„В перші три-чотири роки „новосьолам“ багатьох участків, як от Прекрасний, Чудесний, Огородний та інші, числом девятнадцять, Тарського повіту доводилось кожний рік — на протязі всієї весни, літа й осені — доставляти на свої участки харчі і все потрібне для сімейств за 5 або 40 верст. Іноді на човнах, як от, до посілків Аличак, Островний то що. В других місцях доводиться вагу возити на переднім ходу повозки, беручи на двохко-

леску не більше 3 пудів, або навантажуючи мішки з вагою на спину коняці. Бува й таке, що переселенцям (з участків Бигат, Ялбак і Валайського) весною і літом приходиться за 5—13 верстов носити вагу в себе на спині, набираючи за один раз саме більше по півтора пуди. На ці походеньки кожній сім'ї треба було загаяти три дні щотижня, аби не зостатись без хліба *)". Он-що значить бездоріжжя.

Хоч Західний Сибір почали заселявати давніше, ніж інші Сибірські країни—от же шкіл в йому дуже мало і для старожилів. А той хто зараз переселяється та ще й в глуху тайгу повинен знати, що його дітям нігде буде вчитись. Хай знає і про те, що там ніколи не переводяться і такі страшні хвороби, як сипний тиф, пропасниця і скарлатина **). Коли спіткає хвороба, хоч би й яка тяжка, то лікаря, або хвершала чи якусь больницю по тих краях трудно знайти. Через те там люде, а надто дітвора мруть з самих простих хвороб. Висповідаться чи причастя прийняти перед смертю теж не можна, бо церкв там мало і на такій далечині, що коли треба то й не доїдеш, особливо по сибірських шляхах.

Наш земляк—селянин з України—не має крамарської вдачі, аби жити йому од торгівлі, чи якогось промислу, як от з гонки смоли, дьогтю, виробів посуду, лика та мочалки. Заніматись таким ділом з природи привичні переселенці з лісових (московських, білоруських чи литвинських) губерній; а українцю більше-б худобки розвести, кохатися в волах, скотині, та немає місця на те, луків бо там або степів добрих майже не трапляється. За-

*) „Годовой отчетъ по Тобольскому перес. району за 1907 г.“ ст. 25—26. Вид. Перес. Управ.

**) В тайзі літом приходиться їсти майже одну картоплю та ще в кого є—чай з сухарями, бо свіжий хліб пліснявіє, а м'ясо робиться чомусь таке противне, що до його ненавернешся. По цій причині розвивається серед переселенців багацько всяких хвороб.

робітків особливих також нема; і доводиться покладатись тільки на хліборобство.

Все, про що йшла зараз розмова, стосується до *всього* Східного Сібіру взагалі, а тепер нам треба поговорити про те, що торкається тільки *окремих* губерній.

Тобольська губернія одна з найблизчих до нас. Місця займає в 29 раз більше ніж вся, наприклад Полтавщина, хоч людей у їй живе у два рази менше, ніж по тій же Полтавськ. губ. В перший (1897) рік посліднього десятиліття в цю губерню прийшло 2444 сім'ї, або-ж 15183 душі переселенців. Після того переселенська хвиля меншала, даючи в 1899 році 8741 чоловіка, а в 1902 р. 5811 чол., бо лісо-степові участки заселилися, а таєжні—дуже трудні для заселення. Та проте знов піднято було переселенську хвилю і вона принесла в 1907 році в Тобольську губерню 27902 душі; з цього числа тільки 988 душ приселилися по прийомним приговорам до старожилів, а останні пішли на нові переселенські участки. Найбільше осіло прибутців в Тарському повіті—11709 душ (43%), Тюкалинському—8442 (31%) та Туринському—4217 душ (або 15% *всього* числа прибутців до губернії).

Наших земляків за цей 1907 р. прийшло в Тобольську губерню на сотню чоловік тільки одинадцять. Найбільше прислали сюди людей Чернігівська губернія—1273 чоловіка, Волинська 625 та Київська 314. Це й зрозуміло, бо в цих трьох губерніях на сто десятин землі од 12 і до 22 десятин лісу, тому й люде, як звикші до лісу, не бояться таєжної (лісової) полоси Сібіру так, як українці степових губерній, де на сотню десятин стрівається од 1 до 8 дес. лісу. Ці степові губернії вислали в Тобольщину ось скільки: Полтавська 361, Катеринославська 90, Харківська 175 і Херсонська 293 чоловіка *).

*) „Годовой отчетъ по Тобольск. губ.“, за 1907 р. ст. 109.

звик змалку поратись в степу, той воювати з тайгою і не вміє, і не схоче. Видно не любили наші земляки цієї губернії і давніш, бо „всероссийская перепись“ знайшла їх тільки в однім Тюкалинськiм повіті і то на сотню чоловіка всього десять *). Йшли-ж туди попереду, та й зараз ідуть переселенці з лісових губерній, як от Тамбовська, Орловська, де люде повиростали серед лісів.

Цікаво-ж тепер глянути, як саме приходить ся жити на нових місцях того краю, бо все ж наші земляки туди забідають, та й які ті участки, з яких даються душові наділи переселенцю.

Тарський, наприклад, повіт має коротке літо з пізними холодами і ранніми досвітніми морозами. Це примушує хлібороба робити що є мочі, аби внору посіяти й зібрати. Вже в липні (іюлі) починаються холодні досвітні морози і побивають хліб тоді, як він ще на коріні, саме наливається. Битий морозом хліб дає тонке й шупле зерно. Сонце і влітку мало прогріває ґрунт в місцях, де падає холодок од лісу. Як кічкувати пеньки або рити канаву, то на пів'аршина завглибшки вже наткнешься на мерзлий шар землі, і це не в осени, або зімою, а в червні (іюні) місяці. Визволена з під лісу земля має зверху шар *чорноземлі*, не більше як в 2 вершки завтовшки і *сильніших по товщині ґрунтів нема*. Дає така земля два, а коли й три врожаї зряду, а потім просить одпочинку або задобрювання гнойом, бо вже на їй *ніщо не вроде*. Зроблені 1904 року описи показали, що на одну десятину землі висівалося і потім було зібрано ось скільки пудів:

Назвисько хліба.	Сіялося на десятині.	Родило з десятини.	В скільки раз більше зібрано.
Жито	8 пудів.	14,7 пуд.	майже у двоє.
Овес	12 „	34,0 „	майже у троє.
Ячмінь	12 „	51 „	в четверо.
Картопля	50 „	374 „	в сім з половиною.

*) „Українській Вѣстникъ“ № 4, ст. 223.

А коли рівняти, наприклад, до полтавських врожаїв, то виходить, що жито родить в чотири рази, а овес удвоє хуже. Розуміється такі скупі врожаї не можуть і прогодувати як слід переселенця, а не то щоб допомогти йому од продажу хліба стати добрим, заможним хазяїном.

Та й ціни там на хліб стоять такі, од яких не розживешся, коли б і було що вивезти на продаж.

Малюнок 2-й. Спереду стоять киргизи що населяють собою степові місця Сібіру, а позад їх „юрта“; киргизи кочують з одного місця на друге і „юрта“ служить їм за хату.

Жито йде по 45 коп. за пуд, овес по 32, ячмінь по 35 і картопля по 15 коп.

Тоді ж таки (1904 р.) вияснено, що один карбованець прибутку Тарський переселенець набірає ось з чого: з землі 4 коп., з скоту 30 коп., з промислів 46 коп. і од иншого 20 коп. Це вже прямо доводить нам, що *не селянину-хліборобові можна там вжитись, а селянину-промисловцю, хоч і він*

в тих краях не дуже то розживеться. В 1897 році переселенці—переважно з Люблинської, Седлецької та Волинської губернії—заснували були на річці Шішу Улюмбський, Березівський, Федоровський та інші посілки. І билися сердеги сім літ, щоб завести хазяйство; кічкували ліси, розорювали ґрунти, задобрювали ниви, а наприкінці таки згубили надію, покидали свої наділи і хати та й повтікали геть. *) Частина з цього гурту, а саме німці, в 1906 році перейшла в степи Акмолинської області. „Годі,—казали німці,—терпіти нам щороку неврожай хліба; нехай покуштує такого життя ще хтось инший“.

Тепер перейдемо до тих участків, які зайняли переселенці 1907 року.

„В Тарським повіті було наготовлено участків на 12 тисяч душ. До старих посілків верств 80 (місцями 150). Дорог мало, і до багатьох участків немає проїзду. Скрізь глуха тайга і на самих наділах росте ліс. Полян, щоб були зовсім без лісу, мало, ниву й сінокіс доводиться одвойовувати з під лісу. Ґрунт супісок і як де грузький, бо взявся багном. Як задобрювати ґрунт (гноєм, попілом то що), то можна зібрати середній врожай“. Такі відомости подали ті казенні чиновники, що сами-ж вибирали місця і нарізали участки. **) Не краще стоїть діло і по других повітах:

„В Туринським повіті ***) було наготовлено участків на п'ять тисяч душ. Участок од участку лежить в середньому на 25 верстов (найdaleші на 40), а од їх до раніш заснованих посілків 42 верстви (найdale 75); до повітового города Туринська 190 верстов (найdaleший на 300 верст). Під грязюку по дорогах „їхати можна, тільки тихо“. До багатьох участків проїзжого шляху зовсім нема. Місця лісові глухі. На наділах росте скрізь осичина та березина, а инді й сосна. Чистих нив (без лісу) і гото-

*) „Вопросы Колонизация“. № 2, ст. 272—300.

**) „Справочная книжка о переселении за Уралъ“. Издан. Перес. Управл. 1907 г.

***) Там-же. ст. 45.

вих сінокосів нема, треба раніш позводити ліси. Грунт з під лісу суглинок, дуже заростає буйним бур'яном. Після 2—3 врожайв перестає родити, треба або ж задобрювать, або дати пролежать неораним 10—12 літ, після чого він знов родитиме“.

Як і слід було сподіваться, *участки, що одведені на 1908 рік, всі майже такі.* На їх тяжко устроїтись: також через силу доводиться боротись з лісом, ті ж малосильні, неглибокі ґрунта, також недостає дорог для проїзду та багацько иншого, через що переселенець тікає. А наш земляк з України до таких, сказати би, головних місцевих причин, що заставляють тікати, додає ще й свою особливу—„скушно“ йому в тайзі. Сусідство з ведмідями, замість людей і в'їдливість „гнуся“ *) не одного тільки українця примушують махнути на все рукою та, зібравши всяке збіжжя, мандрувати на другі місця. І чим далі на північ посуваються, щоб нарізати нові участки, чим далі рубаються в тайгу, тим більше одводять поганих участків, які ніким не заселяються; і тим більше переселенців тікає з получених наділів. З сотні переселенців в Тарський урман (це так зветься іноді тайга) *традіють* або й більше покидало свої наділи і розбрелася на всі сторони.

В Тобольській губернії (було це розуміється і по инших місцях) в 1908 році одводили під участки й такі землі, з яких по закону 1896 року ждуть собі прирізки старожили. Каргалінський волосний сход, Тарського повіту, в грудні (ноябрі) 1907 року склав приговора, в якому жаліється членам Державної Думи на те, що переселенців селять на суміжних з ними землях тоді, як у їх самих (у старожилів) на душу приходиться тільки 5—6 десятин; що робиться це не по закону і загрожує їхнім прямим інтересам, бо вони мають право до-

*) „Гнус“, — це всяка мошка та комарі. Його така сила і настільки він в'їдливий, що люде, аби захиститись, мажуть собі обличчя й руки дьогтем, або обкурюються димом од запаленої „курушки“ з кізяку чи березової кори (берести).

получити з суміжніх земель до 15 десятинної норми, тоб-то на кожду душу по 10 десятин, а після того з лишками робіть, мовляв, що хоче.

Те, що настає зараз в старожильських хазяйствах не манить „новосьола“ надією на кращу будучину.

„Землі старожилів скоро виорюються, виснажуються і скоро перестають родити. Шукають, як би зарадить, пособити цьому горю та для того неминуче треба перейти од нинішньої, залежної форми хазяйнування до другої кращої, а це не так-то просто, як на перший погляд здається. До того ж без науки страшенне лихо: сибіряк темний, неосвічений. Також жаліються, що од того часу, як позводили багацько лісів, з'явилися метючі піски і засипають собою ниви, городи та інші добрі землі. Од цього климат робиться більш засушливий, а через те почастишали неврожаї“... *).

Єнисейська губ. в перший (1897) рік посліднього десятиліття **) прийняла до себе переселенців 877 сімей або ж 5138 душ; в середній рік (1902) 1990 сімей, або ж 14638 душ; а як розпочалася війна з Японією переселення припинилося на цілих два роки; після війни число прибутців знов піднялося (1907 р.) до 6087 сімей або ж 40456 душ. А до того ж ще перебуло в губерні 15683 чоловіка ходаків. Простували переселенці здебільшого в тайгу: в повіти—Канський (21866 душ), Ачинський (9844) та Красноярський (4493)—на такі участки, як ми попереду бачили по Тобольській губ. Тільки ці участки здається ще хужі, бо тут холодніший і більш суворий климат, та й лежать вони в ще більш диких місцях.

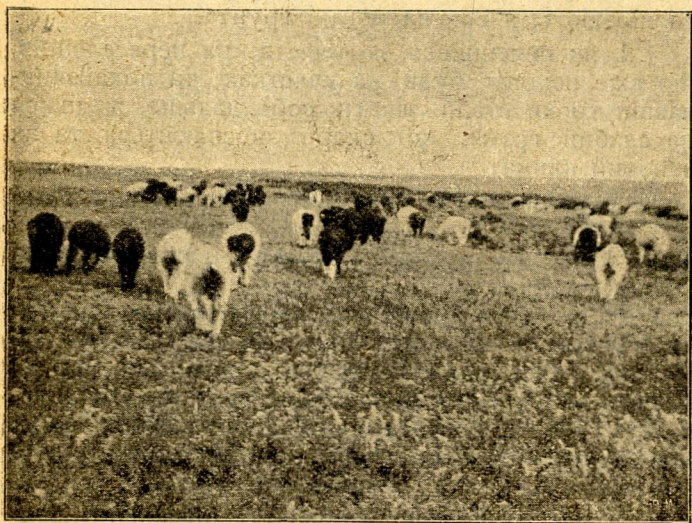
В 1908 році 50 тисяч душових наділів було нарізано по лісах, де течуть річки: Ангара, Чуна

*) „Сводъ трудовъ мѣстн. Комитетовъ по Кавказу, обл. Войска Донского, Сибири“... Изд. М. З. и Г. И. 1904 г.

**) „Вопросы Колонизаціи“, т. III, ст. 41.

та інші; а там і сибіряки насилу живуть. Людей не приростає, бо діти дуже мруть од обкладу, кіру, поносу. Старі й малі крім того не перестають хворіти на пропасницю, тиф, грижу та пранці (сіфіліс). В додачу буває цинга і ковтун. Самий близький лікар за 500 верст., і значить лічить нікому; через те звертаються люде до дурисвітів-колдунів.

А мошка буває такими хмарами, що заїдає скотину до смерти, а до того багацько худоби гине од ведмедів.

Малюнок 3-й. Вівці з курдюком, яких розводять кирязи на Алтайських та й інших степах Сібіру.

Шляхи такі, що на прокладку нових 100 верстов переселенське відомство прохає видати йому по 895 карбованців з верстви.

Поприходили в Єнисейську губерню великоруси, литвини, білоруси, а наших українців на сорок тисяч прибутців примішалося зовсім непомітне число: трошки Чернигівців і ще менша купка

Полтавців. Може на сотню новаків налічиться п'ять або сім чоловіка українців. З усього виходе, що ця губернія для переселення з України *ще більш не підхожа, ніж Тобольська*. Це потверджує і „всеросійская перепись“ 1897 року, коли наших земляків там знайдено тільки в Канськім повіті—на сотню душ—**семеро**.

З нових сорока тисяч прибутців мало хто знайде собі ту кращу долю, якої шукає переселенець на нових місцях. Вже не дарма з сотні ходаків, які не схотіли зачисляти за собою єнисейські участки, десять нарікало на суворий клімат, мошку та лісовість, а 28—на погані ґрунта.

І, як вияснилося, *половина* з тих переселенців, що вже осілися були на участках, та похайзянувавши трохи стали тікати собі далше, жалілися на слабкий ґрунт, що скоро знесилюється, та на суворий клімат *).

А як робили в 1904 році подвірні описи посілків, то одмічено, що по Єнисейській губ. з сотні душ 33 чоловіка хочуть кидати насижені місця і тікати кудись далі.

Не можуть заохочувать переселенців і приклади з життя та хазяйнування корінних сибіряків, бо і в тих скрізь зємлі знесилені, дають малі врожаї і через те наступає в хазяйстві важкий час перелому. Треба переходити до кращого хазяйнування, при якому потрібні знання і постійна порада вченого і досвідченого чоловіка—агронома.

У нас на Україні в кожному повітовому земстві служе агроном, що роз'їздить по селах і дає поради; через його можна добути й насіння доброго сорту, і штучного (робленого на заводах) гною, і добру книжку.

А там, у „великому та просторому“ Сибіру, досі земства ще не заведено, агрономів дуже мало, та й навіть ті помогати як слід не можуть, бо й сами

*) Стаття А. Кауфмана в збірнику „Аграрный вопрос“, вид. Львова та Петрунк., ст. 154 і 155.

ще тільки досліджують різні ґрунта та роблять спроби: де, що, коли й як краще сіяти

По ріжних повітах Єнисейської губ.—і здебільшого по Минусинському—ще будуть і на далі одводять участки для переселенців та тільки лісові—з казенних дач. А лісове відомство ворогує з переселенським і наровить як би зіпхнуть під переселенців всяку нікчемність, а собі зоставить все, що є кращого. Взагалі можна порадить, що до Єнисейської губ. українцям не треба й забиватись.

Іркутська область ніколи не принаджувала до себе помітного числа людей своїми земельними просторами. Тільки з 1896 року в цій області заходилися одводити участки для переселенців. Ця робота велася і зараз ведеться в Нижне-Удинським повіті на землях старожиливі. Після тихих в переселенським ділі років 1904 і 1905, коли переселенцям не давали ходу в Сибір, в 1907 році в Іркутську губерню прибуло 1422 сім'ї, числом в 8861 душу, серед яких наших українців майже не було зовсім.

На сотню ходаків в цю губерню 28 чоловіка бракували участки через поганий ґрунт і 45 через суворий клімат, мошку та дуже вже лісові місця.

А 80 чоловіка з сотні тих переселенців, що попробували хазяйнувати та не видержали і повітали, найбільше жалілися на ґрунт та на клімат. *Ця губерня ще більш невідхожа для переселенців з України, ніж попередня—Єнисейська.*

Якутська область найхолодніша в світі. З хліборобства в їй жити ніяк не можна. Як що й єсть там люде, так вони живуть звіроловством, рибальством та иншим.

З наших земляків живуть та горюють в Якутщині одні тільки політичні засланці.

Земель для переселенців поки що в цій області не одводять.

Забайкальська область, як і всі поперед полічені Сібірські губернії, дуже велика, холодна, лісова, а опріч того ще й горяна. До тих губерній, куди здавна направляють переселенців, цю область прибавлено тільки з 1908 року, саме тоді, як почали вишукувати для переселенця всі—забуті Богом і людьми—землі. А більше по тій причині стали тут нарізати участки, що зараз проводиться в тих місцях нова залізниця,—і не добре ж, як навкруги лежатимуть величезні, безлюдні та дикі пустині, куди й ворон людської кости не заносив.

Починаючи з 1905 року та й до цього часу переселенські урядовці воловодяться з величезними лісами. Їх стало б на одну або й дві українських губернії і мають вони одне призвище—*Баргузинська тайга*. (Щоб добитися до неї треба од найблизчого города Чити проїхати по бездорожжю 270 верст.). Все хотять там знайти як можна більше земель під посілки. Та поки що тільки відомо, що там можна жити од скоту (скотарством), *а од хліборобства хто зна*. Річ в тім, що літо в Баргузинській тайзі дуже коротке, сіять треба пізно, тільки в половині травня (мая); а саме коли починає хліб колоситись та наливатись настають ранні морози *). В початку серпня (августа) уже замерзають річки, а в кінці випадає сніг і починається справжня зима. В саме тепле літо земля одтає зверху на одну або дві четверті, а внизу зостається мерзлою. Зараз можна в тайзі зустріть якутів, бурятів, москалів, жидів та інших, що живуть з золотих приїсків **), з полювання, рибальства, скотарства, а не з хліборобства.

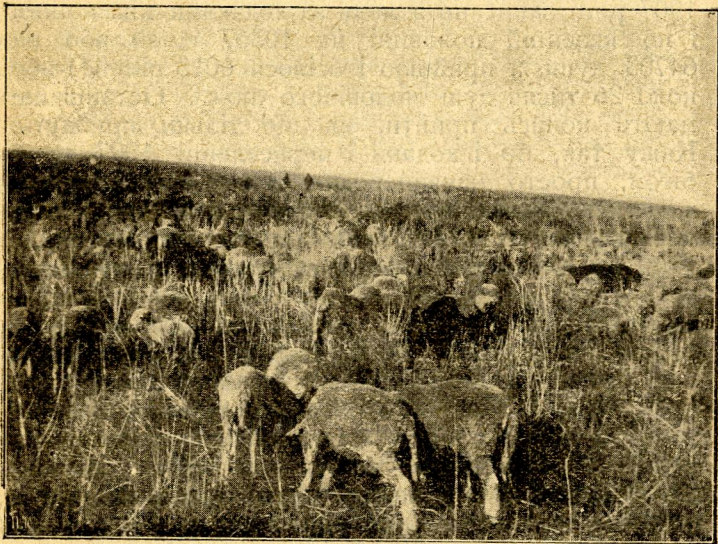
В 1907 році шукали земель для переселенців і по над лінїєю нової залізниці і думають нарізати нові участки. Наприкінці—кому кортить переселення—повинен знати ось що:

*) В 1907 році вчені агрономи посіяли в Інгузькому зімовнику на пробу всякого хлібу, та він *не достів*.

**) Приїски—це такі місця де одшукують і особливим маніром одмивають од каміню, руди та землі *золото (золотий пісок)*.

В Забайкальській області *ще тільки пробують завести хліборобство*, а чи буде од того який толк—мало надії. Через те розумніш буде хліборобам-українцям в Забайкальську область не заходити.

Томська губерня поділяється на дві половини. Та половина, що лежить на півночі, розміром у вісім раз більша, наприклад, Полтавської губер-

Малюнок 4 й. Вівці „мериноси“, що дають дорогу вовну. Багаті промисловці розводять мериносів на Алтайських степах.

нії, складається з Каїнського, Маріїнського і частини Томського повітів. Половина ця дуже лісова і всі землі у їй казенні. Зараз ми розмовлятимемо про неї, а потім вже про південну половину, яка лежить під Китай і зветься Алтайським округом.

В перший (1897) рік*) посліднього десятиліт-

*) „Вопросы Колонизаціи“, т. III, ст. 38.

тя в Томську губер. пройшло 4666 сімей або ж 29563 чоловіка; в середині десятиліття, в році 1902, коли з нарізкою учасків посунулися глибше в північну тайгу, хвиля переселення примітно стала меншою—пройшло 3064 сім'ї, або 18469 душ; і чим ближче до нашого часу тим все більше зменшувалося число переселенців. Аж ось 1906 року вийшов дозвіл пустити і весь Алтайський округ під переселення. Тоді з-за Алтаю переселенський рух у всю Томську губерню дуже побільшав. В однім 1907 році записано земель за ходаками між иншим і по казенній половині на 10367 сімей або на 64703 душі, а прийшло і осілося 8013 сімей*) або коло 26 тисяч душ чоловічого полу. Останні ще мають колись прийти, як що тільки прийдуть. Кажу так, бо і ходаки і переселенці 1907 року бігом, просто наввипередки один перед другим, хапалися „зачислять“ за собою перші, які траплялися, наділи, часто так навіть і не бачивши їх, бо наділи були, наприклад, під глибоким снігом. В такій гарячій розібрано *все*, що тільки зосталось незанятого. На 1907 рік тут зоставалося од попередніх літ 15 тисяч таких наділів, які збракували і не схотіли зачисляти ходаки та переселенці; і цей брак пішов у ход, його розібрали, розуміється, на те, щоб знов покинуть... Найбільше зачислено земель по Каїнському повіту—на 4384 сім'ї або 27769 душ, хоч з цього числа прибуло тільки 4135 сімей; потім іде Маріїнський на 2928 сімей, або 18770 душ; а наприкінці казенна половина Томського повіту, на яку записалося 2055 сімей, або 12708 душ, а прийшло і справді осілося в двох останніх повітах ще тільки 3878 сімей, або коло 11 тис. душ. Наших земляків більш менш примітне число записалося в Каїнський повіт: з Чернігівщини всього 7611 душ обох полів, з Полтавщини 794, з Харківщини коло 600, з Київщини 2034. І „всероссійская перепись“ одмітила в цім

*) „Годовой отчетъ за 1907 г. по Томскому перес. району“, ст. 44, 31 і 32.

повіті українців на кожні сто душ людности *шість* чоловіка. Таке мале число вказує на те, що наші земляки цього лісового повіту не долюбляли вже здавна.

Землеодводні роботи були розкидані маленькими частками по всій казенній половині губернії. Всього одведено по Каїнському повіту 598 тисяч десятин, з яких більше третьої долі (37,7%) взялося болотом або під солонцями. Замежовано все, що тільки можна було брати: казенні оброчні статті, частини казенних дач, землі якими користується казна вкупі з селянами і т. и. По Томському доводилося брати такі ж самі землі, а обійшовши один мільйон і чотириста тисяч десятин лісу найшли (ніби то) годящих тільки 140 тисяч десятин, або *десяту долю* (10%). Проте з цих годящих земель було знов одкинуто в неудобство—з кожної сотні по 18 десятин. Таке ж саме бачимо і по третьому повіту—Маріїнському. Всього ж поназбірано земель для переселенців на 42 тисячі долів. Здається багацько, чого-ж кращого бажать, та діло не в великому числі учасків, а в тім куди вони годяться. От зараз роздивимось для прикладу на ті з їх, що були заготовлені на 1907 рік *).

Участки Каїнського повіту мають 3500 душових пайок і розкидані по всіх закутках повіту. Половина їх лежить од залізниці, базарю, та церкви на 250 верстов, а од квартирі хвершала та лікарниці на 115. Участки здебільшого лісо-степові з суглинистим, часто заболоченим ґрунтом.

Хай тільки подумає читач, як прийшлося жити, коли б він опинився десь на такім новім місці. Послала доля врожай, куди подітись з тим хлібом, як живеш на 250 верст од залізниці і базарю, де його тільки й можна продать? З другого боку, коли неврожай,—а в Сибіру це все частіш і частіш трапляється,—то доки-то дотягнешся по сибірському бездоріжжю до того-ж базарю, щоб ку-

*) „Справочная книжка о переселеніи за Уралъ“. Изд. Перес. Упр. 1907 г. ст. 53 та 58.

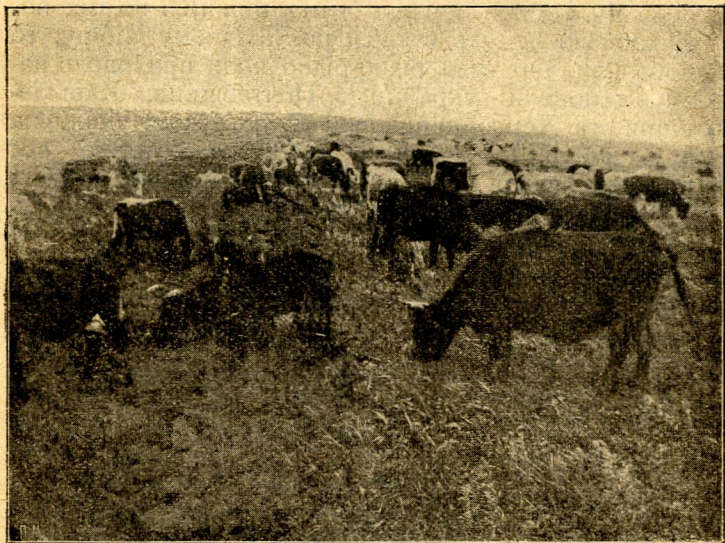
пить хліба. А ґрунт такий, що двічі, чи тричі вродить, а після того, як землю не задобрювати гнойом, попілом або чим другим, вона 8 або й 10 літ не може родить зовсім. Наділ же 15-десятинний не то, що простір на всі боки—одну частину кинь, а ори другу, потім цю кинь і піднімай третю новину, тим часом перша тобі не потрібна і встигає одпочити. Ні; на 15 десятинах так не розгуляєшся, і до першої оранки треба повертатись, в кращім разі, через два-три роки. Тоді ж, як земля одвойовується з під лісу десятина за десятиною, то й двох літ дасть перележувати їй не приходитьсь і тут вже скільки задобриш її, стільки й побачиш врожаю. Я вже оставляю самому читачеві подумати, як-то трудно жити, коли хоч який небудь лікар на 115 верстов од тебе, а церква (частенько і школа) на 250.

Участки Маріїнського повіту мають 8600 душових пайок в глухій тайзі, з листовим та гольчатим лісом. Готових нив і сінокосів мало, треба розчищать з під лісу. Ґрунт—суглинки то супіски. Вода з річки.

Як бачимо участки Маріїнського повіту не тільки не кращі проти Каїнського, а ще гірші, важчі на розчистку та глухіші. І коли по перепису одмічено тут українців на сто душ народу вісім чоловіка, то й на далі їх не багато прибуватиме, хіба хто ненароком забреде, не розузнавши гаразд діла. Бо дуже вже трудно тут уживатись. Ходеки 1906 р. та й переселенці, налякані поганими чутками, ніяк нехотіли писати за собою пайок в Маріїнському повіті та на їх селиться.

І скарги та нарікання на Томську губерню од наших земляків чулися ще тоді, коли там одводились під заселення участки не лісові, а степові—з кращими ґрунтами. Так в однім листі, який написано було літ дванадцять-п'ятнадцять тому назад, читаємо: „Повідомляю вас, батю та мамо, що нас трошки зосталося на тім місці, де попервах приписалися. Довелося розбредитися по сусідніх посілках—хто через те, що лісу нема, другий того, що школа та церква далеко...

я й сам трохи з годом переберуся поблизче до церкви“. А в другім *), що теж того часу прислано на Україну, говориться: „В цій стороні (казенна частина Томської губ.) клімат дуже важкий для чоловіка та й заробітку бідним людям нема. Земля ж така, що як з'ореш її чотирі літа зряду, то вже вродить самий полинь. Треба давати не менше п'яти літ одпочить, після того на їй знов можна

Малюнок 5-й. Селянська череда на Алтайських степах.

двічі сіяти. Бідним людям в цім краї жити не можна. Раджу тобі, брате (товаришу пише), кинуть думку про цей край; сиди собі де сидиш, а сюди не рипайся“. Давно написані слова зостаються новими і для нашого часу; нові і дуже влучні.

*) Перший лист писано у Веприкську, а другий в Хорольську волості Полтавської губ. Взято з книжки „Переселеніє изъ Полтавск. губ.“ Изд. Полт. Г. З. 1900 года, ст. 398—400.

В Каїнський, Маріїнський та казенну частину Томського повіту записуються і приїздять жити здебільшого не українські селяне, а селяне лісових губерній—великоруси, литвини, німці та інші. Для наших же земляків *лісові наділи не ті землі, яких треба*, зовсім не підходжі, а як хто й спиняється там, то добра однаково не побаче.

Як робили перепис^{*)} між иншим і по тих поселках, які лежать в тайзі по Західному Сібіру, то побачили, що туди рідко-рідко коли приходили наші степовики - українці з Полтавщини, Харківщини та Херсонщини, які в себе дома мали на круг сійби по 4 десят. і 480 саж., а то все попереселялися селяне з неукраїнських, лісових губерній, як от Вятська, Вітебська де люде мають на двір сійби по 3, 9 десят. І на нових таєжних місцях вони мали:

На який рік життя в тайзі.	Коли саме осіли.	Скільки сійби на двір.
на 1 рік.	ті, що оселилися в 1903 році	мали сійби 1,1 десят.
„ 3 „	ті, що оселилися в 1900—1902 „	„ „ 2,2 „
„ 6 „	ті, що оселилися в 1897—1899 „	„ „ 3,5 „
„ 9 „	ті, що оселилися до 1896 року.	„ „ 3,1 „

А по простому, це значить ось що: сійба показує на скільки багато, чи бідно живуть в тайзі переселенці; і як порівняти з їхніми достатками в рідному краї, то стане видно, чи вони що вигадали од переселення, чи прогадали? От ми й бачимо, що в тайзі переселенець не скоро побільшує число десятин оранки та сійби. Великорус, литвин чи білорус—приходьки з лісових губерній—на дев'ятий рік свого життя в тайзі ще не мають такої

*) „Вопроси Колонизації“, т. I, ст. 120—125.

площі сійби (тоб-то 3,9 дес.), а значить і такого достатку, який вони мали в себе дома. Такого ж достатку, який вже мали в себе дома наші земляки (вони засівали там по 4 десят. і 480 с. на круг), ледві чи досягне таєжний переселенець і на 12—15-м році, а з цього й виходе, що переселення в такі краї для селянина-українця і подавно не вигідне. Правда скоту звичайно переселенці встигають завести собі за 5—6 літ стільки, як було і в ріднім краї, та наш селянин попереду *хлібороб*, а потім вже скотарь, і не легко йому при звичаїтись, щоб з однієї худоби жити і бути тим вдоволеним.

На скільки не вдоволені своєю долею переселенці лісової, а надто таєжної частини Західного Сібіру, краще всього показують цифри. Переписуючи посілки питалися людей, чи добре їм жити. Поміж переселенців з степових участків відсоток (процент) таких, що збираються шукати других кращих наділів, був невеликий—7,7⁰/₁₀₀; по лісо-степових участках знайшлося таких вже 14,3⁰/₁₀₀, та по лісо-підтаєжних 17,4⁰/₁₀₀; а на настоящих таєжних аж 30,4⁰/₁₀₀. Виходе, що *третья доля* таєжних переселенців—(а зараз в тайгу саме і направляють людей)—бідуює, бо хоче пошукати собі кращої долі на інших місцях.

Збираються тікати геть як новаци, так само й ті що прибули та осілися давніше і з усієї мочі старалися вжитись, заселити тайгу. Втікали з тих,

Оселені були на участках.			
	Лісо-степових.	Лісо-підтаєжних.	Таєжних.
що осілися до 1896 р.	14,7 ⁰ / ₁₀₀	5,8 ⁰ / ₁₀₀	33,2 ⁰ / ₁₀₀
що осілися до 1903 р.	10,3 ⁰ / ₁₀₀	34,9 ⁰ / ₁₀₀	22,9 ⁰ / ₁₀₀

Попросту кажучи: з таєжних місць втекло новаків з сотні чоловіка 23 душі, тоді як попередніх

поселенців, що поселилися до 1896 року, з сотні душ аж 33! І такий великий відсоток виходе не од п'янства, ледарства чи бажання мандрувати з місця на місце, а тільки од того, що вже дуже тяжко жити в тайзі.

Ми зараз наводимо такі цифри, які доводять нам, що таєжні поселенці виявляють більше хазяйновитости та завзяття, ніж переселенці степових участків. Поселенці розпочали поратись над господарством і заводити його.

З тих, що оселилися на участках:				
	Степових.	Лісо-степових.	Лісо-підтаєжних.	Таєжних.
на перший рік життя	51	84	81	86
на другий рік життя	40	10	12	6

Тоб то на сто дворів степових переселенців в перший рік життя устигають поставити хату, розорати новинну землю, одне слово завести господарство, тільки половина (51%), тоді як у лісових переселенців аж 86 дворів.

Не тільки темному хліборобові, а й вченому агрономові хазяїну по таєжних місцях застається йдосі ще багацько невиясненого та незрозумілого. Який, наприклад, сорт пшениці та й вівса сіяти в лісовій частині Сибіру, щоб вони підходили по тамішньому клімату, ґрунтах і щоб могли видержувати ранні осінні та пізні весняні, досвітні морози, які побивають і знищують схоли. Вже одне те, що зараз висівають на десятину 25 пудів вівса, показує, що той сорт нікчемний.

Буває й таке. Казна нарізала переселенські участки в Казаткульський вол., Каїнського повіту, а ходаки їх розібрали. Та коли вони прибули в 1907 році на місце з жінками, дітьми та хазяйськими шкаматками, то перелякалися, побачивши

на місць зачислених за собою земель велике озеро, про що й донесли переселенському начальству. Виявилося, що велика низина, де стояло навіть де-кілька хуторів, несподівано опинилася під водою. Чого це сталася,—трудно зрозуміти, але ж лиха людям багато наробило.

Тепер кортить спитати: коли так тяжко живеться переселенцю в тайзі, то чого-ж він туди простує? Ну і йшов би собі в місця, де більше степів і менше лісів. На це дає відповідь перепис 233 посілків, заснованих на участках, які нарізалися останніми роками—з 1893 по 1903. Коли розмістити получені цифри по п'ятиліттям, то матимемо:

Де засновувалися участки.	З 1890 по 1894 р.	З 1895 по 1899 р.	З 1900 по 1904 р.
в степах	15,4 ⁰ / ₀	13,9 ⁰ / ₀	21,8 ⁰ / ₀
в лісо-степу	72,6 ⁰ / ₀	25,0 ⁰ / ₀	8,7 ⁰ / ₀
в лісо-підтаєжних місцях	4,8 ⁰ / ₀	16,7 ⁰ / ₀	4,3 ⁰ / ₀
в тайзі	7,2 ⁰ / ₀	44,4 ⁰ / ₀	65,2 ⁰ / ₀

Відціля видно, що тоді як одвод степових і лісопідтаєжних то падає то зроста, нарізка лісо-степових участків меншає, а нарізка таєжних, які негодящі для переселенця, чим ближче до нашого часу то все зростає та зростає. В перше п'ятиліття (роки 1890—1894) різалося таєжних участків на сотню нарізочних десятин всього тільки 7, в друге п'ятиліття вже 44 десят. і наприкінці—в останнє (роки 1900—1904)—аж 65 десятин. Це показує нам, що кращі землі для переселення вже вийшли, розібрані, і доводиться одводити наділи переселенцям з того, що Бог послав. Тепер з одводом участків посуваються далі на північ, все глибше і глибше в сувору тайгу. І через те, що

путніх земель не зосталося, переселенцю поневолі треба йти тільки туди, куди його ведуть нарізані наділи.

„Зачисленіє въ участки покрытыхъ лѣсомъ земель вошло въ нормальный порядокъ вещей“, — читаємо в урядовому (казенному) відчиті *).

Та крашу тайгу з високими і сухими місцями казенне лісове відомство, для переселення не дає, а кидає низькі місця, частенько мокруваті або болотяні. От по таких ґрунтах нарізаються в наші часи душові наділи. Так що нема чого дивуватись, коли переселенець, який осівся в тайзі, працює зо всієї сили, а живе біднійше ніж колись в рідному краї; і третя частина з їх силкується чим швидче втекти кудись на інші місця **).

Та є в Західному Сібіру один край, що за останні два-три роки придбав славу; кажуть ніби той край дуже гарний для переселення. Він зветься Алтайським округом і про його ми мусимо тут сказати поширше й побільше.

II.

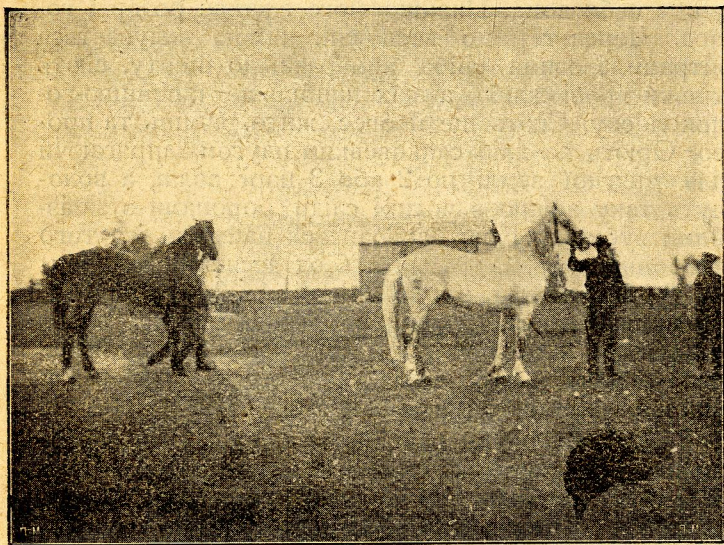
Алтайський округ.

Алтайський округ має в собі 40 мільйонів десятин землі, або стільки скільки б заняло аж 9 Полтавских губерній зложених до місця. Складається округ з Зміїногорського, Бійського, Барнаульського, Кузнецького та половини Томського повітів, які займають південну частину Томської губ.

*) „Очеркъ работъ по заготовл. перес. участ. за время съ 1893 по 1899 г.“ Изд. М. З. и Г. И. ст. 296—297.

**) Завідуючий І переселенським підрайоном степової Акмолинської області в годовім відчиті за 1906 рік каже, що до його подано таку силу прохань на щот землі од селян, які осаджені в Тобольській, Томській та Єнисейській губерніях і бажають покинути свої наділи, що вдовольнити їх він ніяк не спромігся; а найбільше подано од тих, хто осівся в Тарському та Тюкалинському пов. Тобольської губ.

Здебільшого тут простяглися рівні *степи*, чим округ цей дуже одріжняється од всього Західного Сібіру. Коли й є бугруваті місця та високі Алтайські гори, то вони собі zostалися далі на південь, під грядь з Китаєм. В річках вода прісна і годиться для пиття, а поміж озерами чимало таких, які мають гірко-солону воду. По степах росте ковиль, тіпчак, люперна, дереза, біла шипшина і т. и. По-над річками у долинах та на Алтайських горах ростуть і ліси з таких дерев, як пихта, кедр, лиственниця та сосна.

Малюнок. 6 й Отакі коні викохуються заможними людьми на Алтайських степах.

З усіх 40 мільйонів десятин землі в окрузі тільки половина таких, що годяться для хліборобства. Грунт степової частини здебільшого—чорноземля суглиниста або супісчана, тільки залягає вона не таким міцним та родючим шаром, як у нас на Україні. На захід, ближче до нас, місця низчі і по їх дуже ба-

гацько солонців, а на схід сонця і місцевість вище і солонців менше. Скрізь ведеться перележна або залежна система хазяйства. Земля виносить 2—3 врожаїв зряду, а опісля перестає вже родити, і, щоб знов вернулася родючість, треба їй пролежати одпочиваючи 10—15, а то і всі 20 літ. Це показує нам, що ґрунта малосильні; а як зараз в степах даються земельні наділи здебільшого по 10 десятин, і рідко коли по 12 на чоловічу душу, то такі малі наділи примушують переселенця, як тільки він прибуде на місце, повести хазяйство задобрюючи землю попілом, гнойом та иншим, тоб то краще, ніж він вів у себе дома. Инакше його спіткає розор і голод. Через те, що весь сніг зимою видувається вітрами, і озима сійба вимерзає до щенту, сіють тільки ярові хліба, а з їх найбільше пшеницю-голоколоску. Сіють ще й овес, жито, ячмінь та просо. Орють на хліб сакковським плугом запрягаючи для м'ягкої землі по 2 або 3 парі волів, а волочуть таку землю в чотирі сліди бородами з залізними зубками. Коли доводиться наймати для того сторонніх людей, то платять од десятини за оранку 3—5 карб., а за волочіння 1—2 карбованці. Новинна ж земля трудніше ореться і важче волочиться, то й ціна за таку роботу в півтора чи два рази більша. Луків нема, а через те нігде взяти сінокосів і мусиш обіходитись без сіна.

За послідні роки через те, що ґрунта знеслились і недбало обробляються, а *плодозміну**) не заводять,—врожаїв скрізь дуже поменшало. А це в свою чергу веде до ще більшого і частішого розорювання земель, і од плохих врожаїв до голодних років. Причиною неврожаїв часто бувають: сильні *суховії* (горячі вітри), що за один день в'ялять і зовсім випалюють степи і ниви; *посухи* та *шкода* од різних істот, таких як кобилка, миші та інші. Гусень

*) Про те як вигноювати землю та завести *плодозмін* можна дізнатись з книжечки Є Чикаленка: Розмова про сільське хазяйство, 1-ша книжка. Чорний пар та плодозмін. Ціна 4 коп.

лугового метелика, або як її звуть тамішні хлібороби „червяк“, з'являється нечисленною силою, нападає на хліб чи траву і до щенту все виїдає. Як виплодиться (в травні та червні) метелик з тієї гусені, то вкриває землю, мов сніг. Рідче нападає мишва, ну а вже, як з'явиться, то страшно й подумати, що вона наробе. Пожирає не тільки врожай на коріню, але знищує солому, сіно, картоплю, нові й старі скирти хліба, а зимою нападає на зерно та овочь по коморях та винбарях. І плодяться надзвичайно: з однієї пари за одне літо може розвестись коло 32 тисяч мишей. Вести боротьбу з таким лихом не стає сили не тільки в окремих переселенців, а навіть і в самої казни.

Худоба всяка в хазяйстві Алтайського хлібороба дає йому вигоду, як що не більшу проти хліборобства, так за-те-ж і не меншу. Красна, чорно-ряба та красно-ряба рогата худоба, місцевої породи (дивись малюн. 5-й) з кінця березня (марта) і до половини грудня (ноября) ходє на пастівниках, а зімує в загородах на соломі та сіні. Коні є тільки киргизької породи—заввишки у два аршини, (дивись малюн. 6-й), бо ніякі другі породи алтайського климату не видержують*). Вівця розводиться та, що з курдюками (малюнок 3) і більше для баранини, яка продається по 6—7 коп. за хунт. Добре також розводиться там і тонкорунна мериносова вівця (малюнок 4), головним чином, ради дорогої вовни. Возять вовну великі чумацькі валки (малюнок 7) в города, на „пімокатні“ заводи, тоб-то на такі, де робляться валянки. Пуд вовни на місці купують по 4—6 карбованців. Коли не стає своєї землі для попасів, то за толоку в літо платять за голову крупного скоту 20 коп., а за вівцю 5 коп. Кожний посілок збиває коров'яче масло і здебіль-

*) Тут переселенця спіткає ще одна пригода. Киргизи, що живуть по степах,—страшенні конокради; боротися з цим у переселенця нема сил і часто доходить до того, що переселенці, аби не пропадали коні, платять киргизам налог од штуки; тоді крадіжки припиняються.

шого має маслобойню, яка по тамішньому зоветься „молоканкою“. Масло везеться в города, а там його на розхват забирають торговці по 20—30 коп. за хунті одправляють не в близький світ—в саму Англію; і вже скрізь відомо, що найбільше масла привозять в Англію з Данії. *) а потім з Сібіру. З трьох з половиною мільйонів пудів масла, що вивезено було в 1907 році з Сібіру—один Барнаульський, найбільш степовий, повіт дав цілий мільйон. Деякий зиск получається од чиньби шкур; а в горах Алтаю, де через раптову зміну повітря (після денної спеки відразу настає холодна ніч) не можна ніяк хліборобити,—розпросторений такий промисел. Розводять особливий род морала (дикого оленя); моралові роги продаються по надзвичайно великій ціні. Хунт рогів коштує од 7 до 10 карбованців і моральники (загорода з лісом в середині, де живуть і водяться ті олені) є майже в кожному гірнім посілкові**). Одне, на те щоб завести моральник, треба мати великі гроші, яких не знайдеться у звичайного переселенця.

Як у нових посілках так і по старих хуторах та селах продержуються з свого рукомислу тільки ковалі, а щоб прожити шевцям, плотникам то що—треба поратись і над хліборобством, чи скотарством.

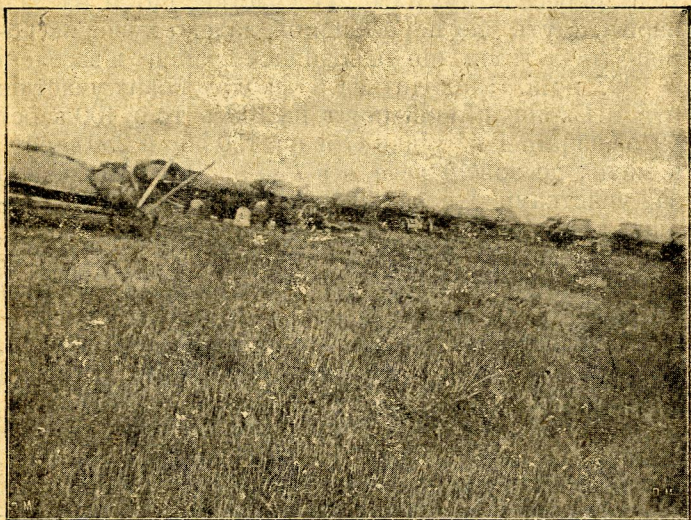
Надії на *садівництво* нема ніякої; *бжільництво* в степах теж не ведеться.

Весь Алтайський округ належить нашому Царю, як його приватна власність (частная соб-

*) Данія—це маленьке королівство коло Німецького моря; селяне-данці виробляють найкраще в світі масло і продають його на рік більше ніж на 60 мільйонів карб. Про те як ведеться молочарство і всяке хазяйство в Данії дуже докладно розказано в книжці В. Доманицького: „Як хазяюють селяне в чужих краях“. Вид. 1908 р. Ціна 20 коп.

**) У китаїв є звичай: як виходе заміж дівчина, то обовязково приносе в придане кусочок моралового рогу, який зветься „пантом“. Тим то роги морала і ціняться так дорого.

ственность Государя Императора), і через те довго був закритий для переселення. Одначе самовольці туди все прибували та прибували і в 1896 році їх вже було сто тисяч чоловіка. Стало видно, що ніякі заборони не можуть спинити переселення в цей степовий край; і от видано було (19 жовтня 1906 року) такий закон, що всі годні для хліборобства землі купуються в казну для переселенців. З того часу Алтайський округ став одкритим, вільним для

Малюнок 7-й. В степу отаборилася чумацька валка з вовною, яку везе на продаж до г. Барнаула.

переселення, і народу туди пройшло дуже багато. За один 1907 рік переселилося в Барнаульський повіт 81302 чоловіка або майже половина всіх прибутців в Томську губ. (46,8‰); в Томский—13938, Зміногорський—10088, а по всіх повітах Алтайського округу переселенців прибуло 16973 сімей або 105328 душ. В тім числі українців прибуло в один Барнаульський повіт: з Полтавщини 4626,

з Харьківщини 3407 і з Київщини 2718 душ. Більшість переселенців зачисляли за собою тільки-що одведені участки, а то були й такі, що приписувалися до сел старожиливі. Тоді старожили писали прийомні приговори і за це—в місцях, що близько од залізниці, або од річної пристані—бралося з переселенця по 100 а то й по 120 карбованців од робочої чоловічої души; в глухійших посілках ціна прийомного приговора стояла од 40 до 60 карбов.

Що ж знайдуть собі на Алтаї ті люде, які туди переселятимуться? Ті участки, що й на далі нарізатимуть для переселенців, далеко хуже, як порівняти з тими, що одводилися раніш і заселені в 1907 році. Приходиться з одводом нових участків йти в Барнаульській повіт на 200 а то й 400 верст од залізниці і од річки Обі на 150 або й 250 верст., в місця, де зовсім *немає лісу і води*. Доводиться йти за участками і в дикий степ, що зветься Кулундинським, де часто бувають страшенні посухи. І посухи не які небудь легенькі, як от і на Україні де-коли бувають, а такі що *один раз в три роки все (хліб, трави) вигорає до тла*. І не зможуть тут піддержати переселенця які вгодно грошеві допомоги, чи вільготи; а ті вільготи, що зараз даються і подавно.

По закону 1903 року неспроможнім переселенцям дається „ссуду“, се-б то казенну позичку. Ця позичка в Амурській та Приморській областях має доходити до 200 карбованців, а в інших місцях Сібіру до 165 карб. на сім'ю. Се так повинно бути по призначенню. Але грошей не вистачає, і такої великої позички ніколи не видається, а видається на сім'ю всього тільки 5 або 10 карбованців, та й то не зразу, а разів за три-чотири, на протязі инколи й до двох літ, і тільки рідко кому позичка доходить до 50 або 75 карб. Такі невеличкі гроші пропиваються з горя зараз-же на місці, там, де їх видано, а після того переселенці починають чіплятися до переселенського урядовця, щоб їм таки видано було всі 165 або 200 карб. грошей. Через це між переселенцями бувають як коли

справжні бунти; вони певні, що стільки грошей положено їм від казни; урядовцям доводиться тікати, ховаться, бо деж взяти грошей, коли їх не получено скільки треба. В любую годину дня чи ночі юрба переселенців могла наробить великого клопіту. В г. Барнаулі в квітні (апрілі) 1907 року було раз, що натовп ходаків у 800 чоловіка напався за щось на переселенського урядовця (чиновника) і присудив його вбити, та якось удалося оборонитись. Та урядовцям хочь іноді й трудно буває, та це б ще пів-лиха, а як-же то приходитьсь переселенцям? Адже вони рушали з дому в надії на ту позичку, на ту вільготу; на ці гроші думалося придбати все, що треба з-початку: хату, волів, плуг, борону. Без позички, значить, переселенці розоряються, і їм приходитьсь замість господарювання, йти наймитувать. Добре ще, коли хто зарані дізнається, що та позичка, в 165 чи 200 карбованців, тільки марна надія,—той зможе ще як небудь поправити діло. От в 1907 році 273 сім'ї (1230 душ) не дійшли до своїх участків, а вернулися назад з г. Челябинська, як тільки їм сказали, що сподіваної позички од казни (по 200 карбованців) не доведеться їм бачити. А вони, в надії на те, спродали своє добро в Бесарабії та вирушили в Усурійський край. На жаль, більшість дізнаються про таке тоді, як добудуться на нові місця, коли вже ні-з-чим і ні за що вертаться назад, у рідний край. Отак стоїть діло з першою вільготою.

Далі; по закону переселенці в перші п'ять років, як осядуться на нових місцях, увільняються зовсім від платіжу оброчно-казенного, земського та громадського податку, а в другі п'ять років платять його тільки в половинній мірі. Але й ця вільгота—марна сподіванка, бо на-справжки платіжі починаються для переселенця з перших-же років його життя на нових місцях і в однаковій мірі, що й для старожила. Це доводять зроблені в 1903 році статистичні описі 233 слобід в Степовім краї, в Тобольській, Томській, Єнисейській та Іркутській губерніях. Ось, наприклад, в слободі

Сарушка, Абаканської волости, Минусинського повіту, у 1903 році 26 дворів (всіх було 41), се-б то більша половина, була таких, що по закону повинні бути вільними од всяких платіжів; одначе з приговору, зложеного громадою за той же рік, ми бачимо, що розклад на *всі* 41 двір падає однаково. В приговорі писано так: „Ми порадилися між собою і одноголосно постановили—казенні та громадські збори взять ось із чого: з оранки та сінокосної землі по 23 з половиною копійки од десятини, з скота та з коней по 15 коп. од штуки, а з овець по 4 коп. з половиною“. На двір того „льготного“ переселенця що-року падає 10 карб. 80 коп. платіжу на круг; з них 3 карбованці казенних.

Потім така річ: Переселенське Управління, в тих місцях, де осідаються поселенці, завело, для їх вигоди, сільсько-господарські склади. Правда, в тих складах продаються поселенцям плуги, борони, вила, коси й инше, але ціни на все розмічено так, що в ціну, наприклад, плуга, полічено все те, що стоїть плуг, полічено його провоз у Сібір, плату жалування тому, хто продає той плуг, хто орудує складами та веде всю лічбу в губернії і в самім Петербурзі, полічено й безнадійні позички й т. и. Одно слово, полічено все, як у всякому купецькому ділі,—і ніякої вільготи для поселенців тут нема, бо само собою все виходить дуже дорого.

Инший селянин,—батько, наприклад, п'яти малолітніх синів,—гадає собі, що як переселиться на Сібір, то матиме там одрубний участок землі в 75 десятин (на мужеську душу лічиться од 10 до 15 дес. землі); скільки здужатиме, сам поратиме, а то здаватиме в аренду. Отже не так воно виходить. З сотні слобод в Сібіру—95 таких, що землею орудують громадським порядком. Це значить, що під слободу землемір одрізує де-кілька тисяч десятин землі, потім землю ділять вже сами селяне на скільки ланів. З лану-ж одводиться на кожний двір частка не по числу душ у сім'ї, а по силі тієї сім'ї,—то-б то скільки вона може впорати. Підбільшає сім'я,

підростуть хлопці,—дають тоді тій сім'ї ще одну частку, тільки не рядом, (бо та земля, що рядом лежить, уже ореться, а через те вона дорожча, ніж цілина); отже додають землі тій сім'ї вже в другім місці на цілині. Таким чином, як зростає сім'я в переселенця, то росте й велика черезполосність його наділу. Та саме тяжче далі.

Чоловікові з 5-ма малолітніми дітьми в кожному лану належить 5 часток; але як діти малі, а він убогий, то бере тільки одну, бо більше не подужає впорати, а найняти сторонніх людей ні-за-що платіжі-ж з його беруться за 5 душ—і, значить за п'ять часток,—дарма, що він пореє тільки одну. А чотири лани, що zostаються, пореє якийсь старожил, або й хто з новоприбутців, заможнійший, візьме опріч свого участку. Таке саме діється й при займанщині, коли придивитись добре: кожний оре, де зхоче і де встиг захопити, але оре по силі своєї сім'ї і по своїй грошовитості; податки ж беруться не з десятини засіву, а з душі.

В книжках, виданих „Переселенським Управлінням“, говориться, що тепер уже всі участки там одводяться на колодязях. Та тільки нехай не подумає переселенець, що як він візьме, наприклад, наділ у 75 десятин, то в його буде там готовий колодязь. Ні; слобода стоїть на багатьох тисячах десятин землі, хатки розкидані на де-кільки верст одна від одної, а на всіх робився раніше (у 1900 році) один колодязь. Звісно, що води з його могло ставати тільки для людей, а для скоту доводилося копати колодязі на свої гроші, або заводити ставки в надії на дощеву та снігову воду, коли це було можливо на рівному степу. Тепер-же хоч би й хотіла казна в свій час зробить колодязь для посілку та не встигає, і діло кінчається тим що пробивають залізним свердлом (буром) глибоку дірку в четверть завширшки, аби дізнатись, чи глибоко до води. Казенного колодязя довго ждуть, і копають його самі переселенці. А стільки-ж то грошей йде на один колодязь, коли до води здебільшого 8 або й десять сажнів, а лісу на

цямрину можна дістати тільки за сотні верст од нового участка. В Барнаульськiм повіті, як казна в 1907 році робила колодязі, то один колодязь обiходився по 436 карбованців... *Вода в степових крайнах дорожче за землю.* Як де її не стає, то цілі слободи часом кидають зайняті участки та переносяться на нові місця. А буває иноді ще й так. Пробурять дірку, скажемо, на 8 сажнів, добудуть води, попробують, аж хороша і викопують колодязь. На нього вся надія, п'ють люди і цілі череди худоби напуваються, поливають там що треба. Аж ось тобі *через рік*, дивись, відразу вода з хорошої прісної *неждано-негадано* стала солоною. Тоді зостається попробувати щастя—копати колодязь на 5—10 верст. од першого і знов укласти гроші, роботу і час, щоб може потім знову вода чогось посолоніла, і стала ні-на-що негодящою. По цій причині иноді гарно обстроєні посілки покинувши все, мусять змандрувати кудись на друге місце.

Також дуже не добре і з шляхами. До багатьох участків, особливо до тих, які мають одводиться в бугристому Зміїногорськiм повіті, шляхів ніяк нема, а коли й будуть прокладати, то такого як слід шляху можна діждатись хіба через десяток літ...

Через те, що з нарізкою завсігди доводиться хопатись та поспішатись, участки часто вибираються на скору руку, од чого буває переселенцям чимало лиха. Не всякий же бо степ справді добрий та родючий, коли на ньому на вершок або на два чорноземлі. Бідний та темний переселенець, маючи по 10 десятин на душу, не завсігди вдержиться на такім наділі.

А тим часом степові землі беруться під переселенські участки майже зряду. Наприклад, опрічь дикаго та сухого степу Кулундинськiм, про який вже згадували вище, береться ще й Коростилевськiй степ, де зараз випасується велика сила простих та мериносових овець. Чорноземлі тут на один тільки вершок, а в додачу ще й дощів

мало коли перепада. „Віддати цей степ зараз до рук хліборобів—значить тепер-же розорить вівчарів з одного боку, а в будучині розорити ще й тих переселенців, які на степах осядуться—це з другого *)“. Задобрювання ґрунту гнойом та попілом не пособе в даннім разі так само, як безсилий широкий простор допомогти вжитись по людському тим багатом посілкам, що вже здавна осілися і живуть на Алтаї. Ось приклади:

Посілок Ново-Полтавка, Барнаульського повіту заснувався в 1888 році, серед безлісного рівного степу, коло невеликого озера, яке одначе зимою вимерзає до дна, через що прийшлося покопати колодязі. Хати та землянки маленькі і більша половина їх некриті. На одне хазяйство на круг падає по 52 десятини оранки та $3\frac{1}{2}$ луків, а всього коло посілку землі налічують *десять тисяч десятин*. Ґрунт здебільшого супісчаний і завтовшки в 1 або 2 вершка; є і солонці. Під верхнім шаром лежить красна глина та пісок. Всякий хліб добре родить в перший рік сівби на новині, а на другий і далі—хліба заглушуються бурьянами, і коли сіяти пшеницю, то родить міршава і перероджується ні-на-що. Всі хазяїни сіють хліб, та половини того врожаю нестає, щоб прогодуватись ним *крулий рік*; і хоч мають по 55 з лишком десятин годящої землі на двір, та через її малосилість—аби звести як небудь кінці з кінцями—приходиться йти в найми та збуваться скоту. Вредний і клімат для хліборобства: ранній иній, роси, град та посухи. Живуть в посілкові українці з Полтавщини та Курщини і страшно бідують, нарікаючи на свою гірку долю.

Посілок Пісчаний, Барнаульського повіту лежить на березі озера, в рівнім безліснім степу і заснований в 1892 році між иншим й полтавцями. П'ють воду з озера, бо покопали колодязі—аж вода в їх поробилася солоною, негодящою для пиття. На одне хазяйство припадає по 69 десятин оранки і по 2 десят. сінокосу, а всього коло по-

*) І. Морозов. Алтайський округъ въ колонизаціонномъ отношеніи“. Изданіе Полт. Губ. Зем. 1908 г. ст. 52.

сілку 16 тисяч десятин. Грунт—супісок в 6 вершків завтовшки, і є багацько солонців. Пшениця білотурка і чорновуска на м'яких землях вже на другий рік вироджується, дає шупленке зерно і не вертає насіння. Здавалось-би, якого ще простору треба, адже на двір попадає по 71 десятині, та земля настільки малосила, що не продержує переселенців. Щоб якось прожити—доводиться з кожної сім'ї одному або й двом чоловікам ходити в старожила^вські села на заробітки. Всі жаліються на великі посухи, ранні морози та на червяк, що під'їдає в хлібові корінь. В 1893 році прилітала й сарана і поїла трави та хліба. Худоба пропадає од недоїдання (тошака), а коні весною дохнуть од якоїсь хвороби на передній частині голови—захворіє і дивись в 2--3 дні вже й нема. Через таке життя багацько сімей покинуло посілок. Буває ще й гірше.

Село Покровське, засноване українцями в 1870 році, має зараз на одне хазяйство по 5 дес. оранки і по півтори сінокошу. Через те, що грунт солонцюватий і мало чорноземлі, свого хліба не стає, і поселенцям наполовину доводиться його купувати за 138 верст, з города Семипалатина. „*Більшина живе з заробітків; хто ще заплутаний „домами“—борсається в хазяйстві, а як хто то прямо надявши торбини йде старцювати....*“ *).

Ми не хочемо сказати, що так живеться всім алтайським переселенцям, одначе, як би схотіли, то могли б нащитати довгу низку сел з такою-ж гіркою долею, і такі села стріваються по всьому Алтаю. Звертати на це увагу читача треба ось по якій причині.

До цього часу переселенці *сами* облюбовували собі кращі місця по Алтайському округу і самовольно на їх осідали. Проте багатьом гірко живеться. Скільки-ж зараз переселенців гарно устроїться, коли участки вибіраються і ріжуться людьми, які на їх сами не збираються жити і яким треба одного, аби тільки швидче та побільше одмежу-

*) Там-же, ст. 31, 40, 44

вати. А життя тамішнє нездорове і дуже скрутне. Цинга, пропасниця та гарячка постійні гості в грязній і мокрій землянці, бо лічить нікому і ліків нігде взяти. Буває образять, обберуть того переселенця, а де шукати тієї правди, того суду. Або чоловікові треба продати хліб. Тоді, наприклад, од села Пісчаного до близкого базарю, де можна продати хліб,—250 верстов, од Миколаївки 200 і з Комишинського 240. По страшному бездоріжжю доставка пуда ваги на таку далечинь обіходиться од 25 до 30 коп. На базарі-ж пшениця ціниться 25—30 коп. за пуд, і значить *од продажу оправдується тільки подоріж, а зерно пішло задурно*. Багацько невдобств од того, що нема млинів; доводиться далеко возить і там *оддавати иноді два, а то й три пуди зерна за один пуд муки*. Потім сівба хліба під самий дощ на Алтаї не завжди удається, треба робити особливим маніром *полив землі* *). Глинисті ґрунта затужавлюють і беруться зверху твердою шкуркою, якої ніжні сходи не можуть сами проламати..

Все це заставило одного агронома **), дослідника Алтайського округу, прийти до такої думки: *Як-що дужче ніж зараз піде в ход хліборобство і багацько степів опиниться під нивами та оранкою, то це розорить край і будуть голодовки. В Алтайському окрузі слід жити і можна добре жити з худоби, з скотарства, а хліборобство там проти скотарства другорядне діло.*

На нашу думку, золота доба справді гарних земель на Алтаї та й по всім Західнім Сібіру, як і була коли то минулася і більше ніколи не повернеться.

Олександр Мицюк.

Полтава,
1-го січня, 1909 року.

*) Як робиться полив,—можна дізнатись з книжки О. Мицюка. „Про переселення в Степовий край“.

**) І. Морозовъ. „Алтайскій округъ въ колонизаціонномъ отношеніи“. Изданіе Полт. Губ. Зем. 1908 г.

Користні книжки для селян.

1. Книжки про сільське хазяйство.

Чикаленко Є. Розмова про сільське хазяйство: *Чорний пар та плодозмін.* (З малюнками). Петербург, 1903, ціна 4 коп.

Чикаленко Є. „Книжка З. *Сіяні трави, кукуруза, буряки.* (З мал.) Пет. 1902, ц. 5 к.

Гавриленко Н. На користь хліборобові. *Про завід хліборобських і інших рослин.* (З мал.). Херсон. 1907 ц. 7 к.

Демянко В. Поради по хліборобству. *Пар чорний, зелений та занятий.* (додаток до „Хуторянина“). Полтава 1907.

Демянко В. Поради по хліборобству. *Озимі—жито та пшениця.* (додаток до „Хуторянина“). Полт. 1907.

Горова Н. Як завести у спілці користне хазяйство. Київ 1907, ціна 7 коп.

Ганько М. Як дбаєш, так і маєш (про господарство). Пет. 1904, ц. 3 коп.

Чикаленко Є. Розмова про сільське хазяйство: Книжка 5, *Сад.* (з мал.). Пет. 1903, ц. 10 к.

Немоловський Ф. Садовина. (з мал.). Хотин. 1904, ц. 25 к.

Степовин О. Про городину. Пет. 1902, ц. 5 к.

Чикаленко Є. Розмова про сільське хазяйство: Книжка 4. *Виноград.* (з мал.). Пет. 1901, ц. 6 к.

Степовин О. Лихі потайні хлібоїди. Одес. 1899, ц. 6 к.

Мицюк О. Про піски Полтавщини та їх задобрювання. (з мал.). Полтава. 1908, ц. 15 коп.

Бородаєвський П. Як розвести на піску сосновий бір. Петерб. 1908, ц. 10 к.

Шаповал М. Про ліс. *Як розводити ліс, доглядати за ним і хазяйнувати в нім.* Київ. 1909, ц. 15 к.

Немоловський Ф. Бжільництво. (з мал.). Пет. 1904, ц. 10 к.

Лихно Ів. Про бжіл. Полт. 1906, ц. 15 к.

Михалевич М. Насіка, або наука про те, що треба знати, чого постаратися, та як що коли робити, щоб насіка добре велася. (з мал.). Львів. 1900, ц. 40 к.

Горбачев. Гнилець і боротьба з ним в дулянках та рамкових вуликах (з мал.). Пет. 1908, ц. 3 к.

Архипенко. Будова вулика Дадана (з мал.). Пет. 1908, ц. 10 к.

- Чиналенко Є. Розмова про сільське хазайство: Книжка 2. Худоба: *коні, товар, свині і вівці* (з малюнк.). Пет. 1907, ц. 8 коп.
- Корольов. Як годувати худобу (з мал.). К. 1908, ц. 10 к.
- Корольов В. Як вибрати коня і чого треба берегтися, його купуючи (з мал.). Харків. 1906, ц. 5 к.
- Корольов В. Сібірка (телій). Харків. 1906, ц. 3.
- Ваганов С. Сухоти на рогатій худобі. Пет. 1901, ц. 3 к.
- Береженого Бог береже. Про чуму на худобі. Чернігів. 1899, ц. 3 к.
- Корольов В. Помічъ тільвій корові (з 13 малюнк.). К. 1908, ц. 15 коп.
- Корольов В. Ветеринарні поради. Кн. перша. *Зверхні хвороби і хвороби окремих частин тіла (органів)* (з мал.). Пет. 1908, ц. 12 к.
- Кррольов В. Ветеринарні поради. Кн. друга. *Хвороби на копити. Долодне кування коней*. Пет. 1908, ц. 10 к.
- Корольов. Ветеринарні поради. Кн. третя. *Хвороби шкіри* (з мал.). Пет. 1908, ц. 8 к.
- Корольов. Ветеринарні поради. Кн. четверта. *Внутрішні хвороби* (з мал.). Пет. 1908, ц. 12 к.
- Корольов. Ветеринарні поради. Кн. п'ята. *Пошесті на худобі* (з мал.). Пет. 1908, ц. 12 к.
- Корольов. Скотолічебник. (Всі 5 книжок Ветеринарних порад вкупі) з 40 малюнк. Пет. 1908, ц. 50 к.

- Доманицький В. Про товариські крамниці. Пет. 1908, ц. 6 к.
- Доманицький В. Як хазяюють селяне в чужих краях. Німеччині, Бельгії, Голандії, Данії, Франції та Польщі (з мал.). К. 1908, ц. 20 к.
- Доманицький В. Про товариства потрібні на селі. (*Про сільську кооперацію*) (з малюнками), ц. 15 к. (друкується).

2. Книжки про давні часи у нас і у чужих народів.

- Грушевський М. Про старі часи на Україні (з мал.). Пет. 1906, ц. 20 коп.
- Аркас М. Історія України-Русі (з мал.). Пет. 1907, ц. 1 р. 50 к.
- Як жив Український народ. К. 1906, ц. 3 к.
- Новаленко Гр. Оповідання з історії українського народу (з мал.). Полт. 1907, ц. 30 к.
- Грінченко Б. Оповідання з української старовини. К. 1906, ц. 10 коп.
- Драгоманв М. Про українських козаків, татар та турків. К. 1906, ц. 8 к.
- Гринченко Б. Братства і просвітна справа на Україні за польського панування до Б. Хмельницького. К. 1907, ц. 5 к.

Комарь М. Запорожські вольності. Одес. 1907, ц. 10 к.
Комарь М. Оповідання про Антона Головатого, (з мал.) Пет.
1901, ц. 5 к.

Дорошенко Д. Білоруси. К. 1908, ц. 5 к.
Доманицький В. Словаки. К. 1908, ц. 10 к.
Доманицький В. Селянська доля. К. 1907, ц. 5 к.

3. Книжки про великих людей.

Єфремов С. Тарас Шевченко, життя його та діла. Київ. 1903,
ціна 10 коп.
Грінченко Б. Оповідання про Івана Котляревського. Пет. 1952,
ц. 3 коп.
Грінченко Б. Оповідання про Євгена Гребінку. Пет. 1902, ц. 3 к.
Грінченко Б. Оповідання про Гр. Квітку-Оспов'яненка. Харків.
1902, ц. 3 коп.
Дорошенко Д. На громадській роботі. *Про Кулиша*. Пет. 1906,
ц. 3 коп.
Сьогобочній Г. Про життя Павла Грабовського. Пет. 1908, ц. 6 к

Всі ці книжки можна виписувати з „Української Книгарні“ у Києві. Адреса: *Київ, Безаківська вул. ч. 8. Українська Книгарня*. Книжки висилаються за готові гроші і з накладною платою („наложеннымъ платежомъ“). Хто купує зразу не менш як на 1 карб., той матиме 10⁰/₀ скидки. В „Українській Книгарні“ продаються *всі* книжки українською мовою, а також книжки на інших мовах *про Україну*.

Книжки найбільше підходящі для селян, списані в „Каталозі книжок для народнього читання“. Цей „каталог“ можна виписати з Української Книгарні; ціна 5 коп.

Приймається передплата на рік 1909.

„РАДА“ щоденна українська політична, економічна і літературна газета (рік видання четвертий).

Напрямок газети непартійний демократично поступовий.

Особливу увагу РАДА звертає на місцеве життя провінції.

Коштує РАДА з приставкою і пересилкою в Росії на рік 6 карб.

Виплачувати можна частками. За границю 11 карб.

Розмір газети з 1 январа 1909 року побільшено.

За доплат. 2 карб. рокові передплатн. РАДИ можуть мати **ДОДАТОК**

М. Аркас: „Історія України-Русі“

на розкішному папері, з велик. числом (210) ілюстрацій, в артистичній оправі з англійського коленкору. В окремому продажу книжка ця коштує з пересилкою 4 карб. 75 коп.

Ширші відомості і пробні числа надсилаються даром.

Адр Редакц. і головн. контори: У Києві, В. Підвальна, д. 6. Тел. 1458

Редактор *М. Павловський.*

Видавець *Є. Чикаленко*

Літературно-Науковий Вістник

(рік видання дванадцятий).

Український місячник літератури, науки й громадського життя, виходить книжками по 12—15 арк друку. На рік 8 карб., для незаможних—7 карб. Можна виплачувати частками.

Адреса: Київ, В. Володимирська 28.

Видавець *пр. М. Грушевський.* Редактор *С. Веселовський.*

„СЛОВО“ Українська щотижнева газета, призначена для українськ. городс. і сільськ. робітників (Рік видан. третій) Підписка на рік 1909 приймається.

Ціна на рік 3 карб., на 1 м.—30 к. Одне число 5 коп.

Адреса редакції і контори: Київ, Б.-Владимирская ул., № 76.

Редактор *С. Петлюра.*

Видавниця *О. Корольова.*

„Извѣстія Областной Земской Организациі“

ИЗДАНИЕ ДВУХНЕДЕЛЬНОЕ.

Служить интересамъ переселенческаго дѣла вообще и въ частности тѣхъ губерній, которыя вошли въ Земскую Областную Организацию.

(Полтавск., Харьк., Черниг., Киевская и Екатерин.).

Подписная цѣна на годъ 2 руб., на полгода 1 руб. съ пересылкою; отдѣльные номера по 10 коп. Подписка принимается въ *Бюро Одластной Перес. Организациі* Полтава, Губернск. Земская Управа

РЛ

3976 у

Книжки того-ж автора:

Про піски Полтавщини та їх за-
добрюваннє.

(з 14 малюнками і 1 картою).

Сторон. 32, ціна 15 коп.

Про переселення на Амур та в Усу-
рійський край.

Стор. 32, ціна 5 коп.

Друкується і незабаром вийде:

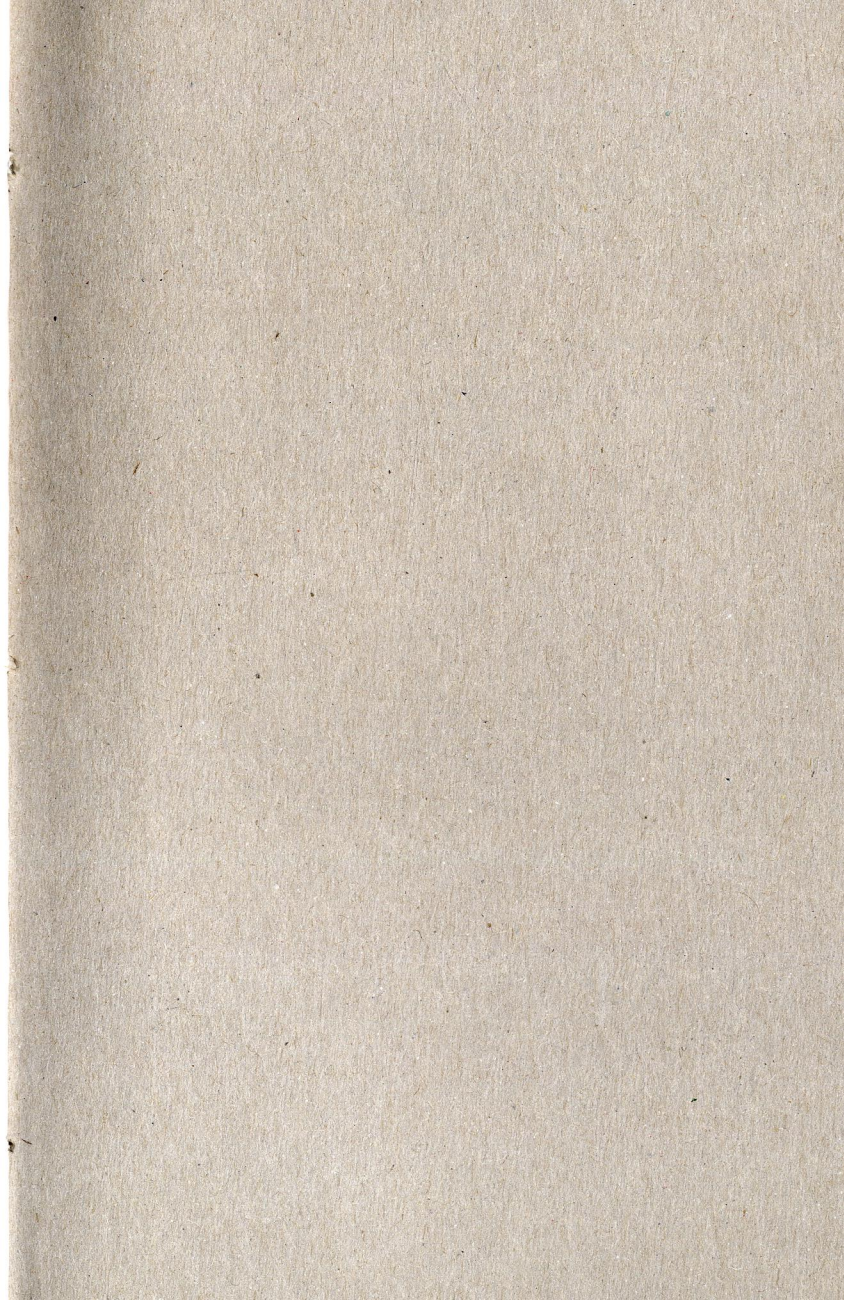
Переселення в Степовий Киргизський край.

(на Сірий Клин).

Склад видання
В УКРАЇНСЬКІЙ КНИГАРНІ,

Київ, Безаківська ул. н. 8.,

РЛ 3976у

О. Мицюк

Переселення